

OSMANLI DÖNEMİNDE CAMİLERDE KUR'ÂN OKUNMASIYLA İLGİLİ GÖREVLİLER OFFICIALS RELATED TO RECITING THE QUR'AN IN MOSQUES IN THE OTTOMAN PERIOD

Geliş Tarihi: 13.12.2019 Kabul Tarihi: 01.06.2020

✉ MURAT AKGÜNDÜZ

PROF. DR.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

İLÂHIYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0001-7469-1308

makgunduz@harran.edu.tr

ÖZ

Osmanlı döneminde camiler, din hizmetlerinin farklı alanlarında ihtiyaçları karşılayan canlı bir merkez olma işlevine sahiptir. Camilerde namaz kılınması yanında Kur'an'dan çeşitli sûrelerin okunmasına da özel bir önem verilmiştir. Bu sebeple vakfiyelerde Amme, En'am, Fetih, Mülk ve Yâsîn sûreleri gibi belli sûrelerin belirli vakitlerde okunması için görevliler tayin edilmiştir. Genellikle cüzî ücretler alan bu görevliler Amme, cüz, En'am, Fetih, Mülk ve Yâsîn şeklinde isimlendirilmiştir. Kur'an okuyucuları arasında en yaygın görevi yerine getiren cüz, En'am, Fetih, Mülk ve Yâsîn görevlileridir.

Arşiv belgeleri ve vakfiyelere dayanarak, Osmanlı döneminde camilerde Kur'an okunmasıyla ilgili on iki ayrı görevlinin olduğu tespit edilmiştir. İstanbul'daki selâtin camilerinin kadrosunda bu görevlilerin çoğu bulunurdu. Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin en ücra köşesindeki camide bile Kur'an okuyuculuğu görevine rastlamak mümkündür. Böylelikle camilerde her namaz vaktinden önce veya sonra Kur'an kıraati ihmal edilmemiştir.

Bu makale, Osmanlı döneminde camilerde Kur'an okunmasıyla ilgili görevlilerin toplu bir şekilde incelenmesi amacıyla yazılmıştır. Çalışmada arşiv belgeleri, yayımlanmış vakfiyeler ve konuyla ilgili araştırmalardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Kıraat, Amme, Cüz, En'am, Fetih, Mülk, Yâsîn.

ABSTRACT

In the Ottoman period, mosques were lively centers meeting the needs in different fields of religious services. Special attention was paid to reciting various surahs from the Qur'an along with performing prayers in mosques. For this reason, we observe at waqfiyya (endowment registers) that some officials were appointed to recite certain surahs such as al-Naba, al-An'am, al-Fath, al-Mulk and Ya-Sin at certain times. These officials, who generally received low salaries, were named as Amma-khan, Juz-khan, An'am-khan and Yasin-khan. The juz-khans, who were the most frequent performers among the Qur'an reciters, helped the continuation of the tradition of the khatm (reciting the entire Qur'an) in mosques.

Based on the archives and waqf documents, it was found out that there were twelve officials about the recitation of the Qur'an in the mosques during the Ottoman period. Most of these officials served in the Sultan mosques in Istanbul. But, it is possible to come across reciters of the Qur'an even in the most distant mosques in the Ottoman Empire. Thus, Qur'an recitation was never neglected in mosques before or after every prayer time.

This article aims to examine all officials who dealt with the recitation of the Qur'an in the mosques during the Ottoman period based on the archives, published waqf documents and the researches on this subject.

Keywords: The Qur'an, Recitation, Amma-khan, Juz-khan, dawir-khan, Yasin-khan

OFFICIALS RELATED TO RECITING THE QUR'AN IN MOSQUES IN THE OTTOMAN PERIOD

SUMMARY

It is known that mosques had many staff during the Ottoman period. There are many data about their appointments, depositions and salaries in the archive and waqf documents. There were officials who were reciting the Qur'an along with the Imams, Muadhhdhins (callers to prayers), and khatibs (preachers) in the mosques. This article is prepared in order to highlight this subject as it has not been studied before.

It is accepted that in the history of Islam, the regular recitation of the Qur'an in the mosques started during the Umayyad period. It is known that the Qur'an was recited in mosques in all Islamic states until the Ottoman period. The special officials who carry out the duty of recitation of the Qur'an in mosques emerged during the Ottoman period. It has also been suggested that they were appointed to make mosques attractive and to make worshipping more delightful. Historical practice indicates that this view is an accurate interpretation.

The official who recited the last two verses of the Surah al-Baqarah after the 'isha prayer was called Amanarrasulu-khan. Today, this duty is carried out by imams in mosques.

Amma-khan was the official who recited the Surah al-Naba (Amma), the beginning of the 30th juz of the Qur'an. These officials served in the Sultan mosques and other mosques in Istanbul, if it is specified in their waqf documents. Today, it is observed that the Surah al-Naba is recited by the imams after the 'asr prayer.

The official who recited ten verses from the Qur'an was called 'Ashr-khan. A proposal was to be made by the judge of the city for their appointment. The one who did not carry out his duty duly was dismissed.

One of the most common officials about reciting the Qur'an was the juz-khan who recited one juz (20 pages) of the Qur'an in the dhuhr and 'asr prayers. It is seen in the waqf documents of the Sultan mosques that they had many juz-khan. There were also officials who were responsible for the storage and distribution of the juz. This indicates that reciting juz in mosques was a regular activity.

The dawir-khan, one of the most common officials, usually and repeatedly recited juz in the dhuhr and Friday prayers. Only those who memorized the whole Qur'an were appointed to the duty of dawir-khan. The chief dawir-khan was called Sarmahfil. He had the duty of starting and ending the recitation of the Qur'an. The one who had good knowledge of tajwid and qiraat was appointed as Sarmahfil. He had higher salary than dawir-khan.

An'am-khan was in charge of reciting the sixth chapter of the Qur'an, Surah al-An'am. In the waqf document of the Bayazid Mosque in Istanbul, it was mentioned that five people would recite the Sura al-An'am without talking among each other and in return, receive five dirhams per day.

Fatiha-khan was in charge of reciting the Surah al-Fatiha, the first chapter of the Qur'an. During the prayers, this surah was recited by every imam. Therefore, it will be right to say that the Fatiha-khan would recite the Surah al-Fatiha at other times.

Fatih-khan recited the Surah al-Fath, the 48th chapter of the Qur'an. This duty was sometimes carried out by the imam of the mosque. The officials who recited this surah in the mosques of Janissary guards were called Fatihchi. They performed their duties at the masjids in the barracks called Rooms. It is known that Muslim soldiers frequently recited this surah during expeditions and wars hoping that the promise of victory in this surah will also take place for themselves.

The person who was in charge of reciting the Qur'an from the beginning to the end was called the hatim-khan. Sometimes this duty was carried out by the juz-khan. Today, the recitation of the entire Qur'an is carried out especially during Ramadan in mosques and houses.

Ikhlas-khan was in charge of reciting the Surah al-Ikhlas, the 112th chapter of the Qur'an. It is understood from the archive documents that women were also appointed to this duty. The Ikhlas-khan women probably came to the mosque and recited this surah quietly.

Tabaraka-khan, also called Mulk-khan, would usually read the Surah al-Mulk, the 67th chapter of the Qur'an, after the 'isha prayer. This is because in a hadith narrated from Aisha, it was mentioned that the Prophet recited the Surah al-Sajda and Mulk before going to bed.

The person who recited Ya-Sin, which is today generally recited after the people who pass away, was called the Yasin-khan. In addition to the mosques, this official would serve in the tombs of Sultans and Viziers.

We understand that the most common among the officials who had the duty of reciting the Qur'an in the mosques were the juz-khans and dawir-khans, which shows that it was important to recite the entire Qur'an.

We understand that the most common among the officials who had the duty of reciting the Qur'an in the mosques were the juz-khans and dawir-khans, which shows that it was important to recite the entire Qur'an.

GİRİŞ

Osmanlı döneminde camilerde görülen bütün hizmetler için ayrı bir görevli tayini uygulaması bulunuyordu. Vakfiyelerde camilerin imam, hatip, vâiz, müezzin, kayyım gibi aslî görevlileri dışında Kur’ân okunmasıyla ilgili görevliler de mevcuttu. Bunlardan bazıları Kur’ân’dan bir cüz okuyarak hatim tamamlarken, diğer bir kısmı da Amme, En’âm, Fâtiha, Fetih, İhlâs, Mülk (Tebâreke) ve Yâsîn gibi belli sûreleri belli vakitlerde okurdu. Bu makalede alfabetik sıraya göre bu görevlilerin tanımı, tayini ve nasıl görev yaptıkları anlatılacaktır.

Konuyla ilgili daha önce bazı araştırmalar yapılsa da, camilerde Kur’ân okunmasıyla ilgili görevliler toplu olarak incelenmediği için böyle bir makaleye ihtiyaç duyulmuştur. Öncelikle XVI-XIX. asırlar arasındaki arşiv belgeleri ve vakfiyelere başvurulmuştur. Dolayısıyla Osmanlı dönemi derken, XVI. asırdan XIX. asrın sonuna kadar camilerde Kur’ân okunmasıyla ilgili görevlilerin durumu kastedilmiştir.

Yeni ismiyle Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA) ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’ndeki defter ve belge kataloglarında tarama yapıldıktan sonra genellikle yayımlanmış vakfiyelerden ve konuyla ilgili araştırma eserlerinden istifade edilmiştir. Özellikle Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’ndeki Ruûs Defterlerinde Kur’ân okunmasıyla ilgili görevlilerin tayin ve azil süreci hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde bulunan Hurûfât Defterlerinde de camilerde görev yapan imam, hatip, vâiz, cüzhân, devirhân gibi görevlilerin tayin kayıtları yer almaktadır.¹

“Duaguyân” yani dua okuyucu da denilen bu görevlilerin camilerde ve türbelerde istihdam edilmesinin, psikolojik telkin görevini de yerine getirdiği, bu şekilde sultana ve mevcut siyasî oto-

¹ Yasemin Beyazıt, “Hurûfât Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”, *History Studies* 5/1 (2013): 39. Hurûfât Defterlerini esas alarak cami görevlilerini inceleyen bir çalışma için bk. Faruk Söylemez-Muhammet Nuri Tunç, “18. Yüzyılda Behisni’de Camiler ve Cami Görevlileri”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (2017): 60-87.

riteye tabi olmaya yardımcı olduğu ileri sürülmüştür.² Çünkü camilerde bu görevi yapanlar, ardından devrin padişahına dua ederek mevcut otoriteye bağlılıklarını da sergilemiş olurlardı.

Burada inceleyeceğimiz bütün görevlilerin isminde geçen “hân” kelimesi, Farsça okumak, çağırmak anlamlarına gelen “handen” mastarından ism-i fâildir.³ “Okuyan” anlamında sûre isimlerine eklenmiştir.

Camilerde kurrâ tarafından Kur’ân tilaveti geleneği, Emevîler döneminde başlamıştır. İbn Cübeyr’e (ö. 614/1217) göre Şam Emeviyye Camii’nde sabah ve ikindi vakitlerinde düzenli bir şekilde Kur’ân okunurdu. Özellikle cuma günlerinde Kur’ân tilavetine ayrı bir önem verilirdi.⁴

Sonraki asırlarda camilerde Kur’ân tilaveti geleneği devam etmiş ve Osmanlı döneminde bununla ilgili görevliler ortaya çıkmıştır. Bu görevlilerin, camileri cazip hale getirmek ve cemaate ibadet zevkini tattırmak için tayin edildiği de ileri sürülmüştür.⁵ Tarihî uygulamaya bakıldığında, bu görüşün isabetli bir yorum olduğu anlaşılmaktadır.

1. ÂMENERRESÛLÜHÂN

Günümüzde de yatsı namazından sonra okunan Bakara Sûresi’nin son iki âyetini okumakla görevli olan kişidir. Eyüp’te Serbezirgân İsmail Çelebi Vakfı’ndan almak üzere günlük 2 akçe ücretle cüzhânlık ve 1 akçe ücretle Âmenerresûlü okunması cihetlerini yürüten Mustafa b. Eyyüb’un vefatından sonra bu görevler, mütevellî kaymakamının arzı ve Şeyhülislâm Ebû İshak İsmail Efendi’nin (ö. 1725) işaretleriyle büyük oğlu Mustafa’ya tevcih edilmişti.⁶ Burada Kur’ân okunmasıyla ilgili cüzhânlık ve Âmenerresûlühânlık görevlerinin aynı kişi tarafından yürütüldüğü görülmektedir.

2. AMMEHÂN

“Nebe’hân” da denilen bu görevli, Kur’ân’ın 30. cüzünün başındaki Amme (Nebe’) Sûresi’ni okurdu. Sultan II. Bayezid’in (1481-1512) İstanbul’daki Bayezid Camii için düzenlediği vakfiyede, ikindiden sonra kurrâ kürsüsü üzerinde bir kişinin bu sûreyi okuyacağı ve karşılığında günlük 2 dirhem ücret alacağı zikredilmiştir.⁷ Sultan II. Bayezid Vakfiyesi’nin aslı Arapça olduğu için, Türkçe’de gümüş parayı ifade eden “akçe” yerine “dirhem” kelimesi kullanılmıştır. Bir akçenin yaklaşık 30 TL’ye denk geldiği

² Fahri Unan, *Fatih Külliyesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 320.

³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983), 1: 318.

⁴ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, (Kahire: ts. 1326/1908-9), 251.

⁵ Cahit Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005), 296.

⁶ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA), *Divan-ı Hümayun Ruûs Kalemi Defterleri (A.DVNS.RSK.d)*, No. 24, 196 (3 Rebülevvel 1129/15 Şubat 1717).

⁷ *İstanbul’da Sultan II. Bayezid Külliyesi ve Arapça-Osmanlıca Vakfiyeleri*, haz. Recep Akakuş, (İstanbul: Bayezid Camii ve Külliyesini Koruma Derneği, 2011), 28.

tespit edildiğine göre,⁸ Bayezid Camii'nde görev yapan Ammehân günlük 60 TL, aylık 1.800 TL civarında ücret alıyordu.

Görevini fiilen yapmayan bir Ammehân azledilirdi. Mesela İstanbul Fatih'te Atpazarı yakınındaki Manisalı Mehmed Paşa Camii'nde Ammehân olan Mustafa b. Murtaza, hizmetini yapmadığı ve yaşayıp yaşamadığı bile belli olmadığı için azledilerek yerine vakıf mütevellisinin arzıyla Mehmed b. Hasan tayin edilmiştir.⁹

Ammehânlık görevi için para vakıflarından ücret tahsis edilebilirdi. Afyonkarahisar'daki Gedik Ahmed Paşa Camii'nde Nebe' Süresi okunması için 2.500 akçe vakfedilmiştir.¹⁰

3. AŞİRHÂN

“Aşr-ı şerif”, Kur'ân'dan on âyet miktarı okumak demektir. Aşr okumakla görevli olan kişilere de aşirhân denilirdi. Şarta göre, okunacak kısmın on âyetten az olmaması gerekirdi.¹¹ Genellikle cemaatle kılınan namazlardan sonra veya çeşitli toplantılarda ibadet maksadıyla yapılan tilâvetlerde, hadislerde yer alan on sayısı esas alınarak okunan on âyet veya orta uzunlukta yaklaşık on âyetlik bir bölüm için Türk muhitlerinde kullanılan “aşr-ı şerif” tabirine öteki Müslüman ülkelerde rastlanmaz.¹² Bu sebeple aşirhân, Osmanlı döneminde ortaya çıkan bir görevli olmuştur.

Herhangi bir camiye aşirhân tayini, şehrin kadısının teklifiyle yapılırdı. Urfa Kadısı Mevlânâ Seyyid Hacı Mehmed Efendi, sur dışında bulunan Musa Efendi Camii'ne bir aşirhân gerektiği için bu göreve Yusuf Halife'nin günlük 1 akçe ücretle tayinini arz etmiş ve 1 Cemâziyelevvel 1170/22 Ocak 1757 tarihinde tevcih işlemi gerçekleşmişti.¹³

Görevini yapmayan aşirhânların vakıf mütevellisinin arzıyla azledildikleri, arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim Erzurum Ulu Camii'nde aşirhân olan Osman, bu görevi yapmadığı ve kayıp olduğu için vakıf mütevellisinin arzıyla azledilmiş ve yerine Seyyid Abdullah Halife tayin edilmişti.¹⁴

Aşirhânlar kabir veya türbelerde de görev yapabilirlerdi. Halep'te Cami-i Kebîr içindeki Hz. Zekeriya'nın kabrinde aşirhân olan Şeyh Hüseyin

⁸ Ahmet Koç-Ömer Özdemir, “Kanunî Vakfıyesi'ne Göre Süleymaniye Camii ve Görevlileri”, *Diyanet İlmî Dergi* 53/2 (2017): 131.

⁹ COA, *A.DVNS.RSK.d*, No. 24, 314 (21 Rebûlâhîr 1129/4 Nisan 1717).

¹⁰ *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri: Merkez*, haz. Mustafa Karazeybek v.dğr. (Afyonkarahisar: Kocatepe Üniversitesi, 2005), 1: 43.

¹¹ Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1966), 7.

¹² Muhammed Eroğlu, “Aşr-ı şerif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 24.

¹³ Enver Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazâsı (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları)*, (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2017), 101.

¹⁴ COA, *A.DVNS.RSK.d*, No. 74, 430 (21 Rebûlâhîr 1164/19 Mart 1751).

yin'in vefatı sebebiyle bu görev Şeyh Halil'e tevcih edilmişti.¹⁵

Aşırhânların da içinde bulunduğu cami görevlilerinin tayininde hassas davranılması gerektiği, bizzat padişahın hatt-ı hümayunuyla emredilirdi. Bununla ilgili olan Sultan III. Selim'e (1789-1807) ait bir hatt-ı hümayunda, selâtin ve vezirlere ait vakıflara bağlı cami ve mescitlerdeki hitabet, imamet, müezzinlik ve aşırhânlık cihetlerinin ehil olmayan kimselere tevcih edildiğine dikkat çekilmektedir. Bundan sonra bu cihetlerde boşalma cihet sahibinin olduğunda erkek çocuğuna verilmesi, şayet çocuk küçükse belli bir yaşa gelinceye kadar imtihanla tayin edilen bir vekil tarafından idare edilmesi emredilmiştir. Cihet sahibinin erkek çocuğu yoksa da Haremeyn ve evkaf müfettişleri tarafından yapılacak imtihan sonucunda tayin yapılması gerektiği önemle vurgulanmıştır.¹⁶

4. CÜZHÂN

Namazlardan önce veya sonra Kur'ân'dan bir cüz okuyan görevlidir. Camiler yanında tekke ve zaviyelerde de bu görevli bulunabilirdi.¹⁷ Bursa'da XVI. yüzyılın ilk yarısında kurulan vakıflarda cüzhânların genellikle vakfın ailesinden seçilmesi, bu vakıfların aile vakfı özelliğine sahip olduğunu göstermektedir. Vakıf kurucularının önemli bir kısmı, kendisinin veya ailesinin ruhuna Kur'ân okunmasını istemiştir. Camiler yanında kendi evinde okunmasını isteyenler de vardır.¹⁸

Cüzhânlar, camilerde cüzlerini genellikle kürsü üzerinde okurlardı. İstanbul'daki selâtin camilerinde cüzhân kürsüleri vaaz kürsüleri gibi caminin göz alacak yerlerine değil duvarlarından ikisinin arasına konulurdu.¹⁹

Selâtin camilerinin vakfiyelerinde, cüzhânın ne zaman cüz okuyacağı ve görevini nasıl yapacağı açıklanmıştır. Fatih Sultan Mehmed Vakfiyesi'ne göre Fatih Camii'nde 20 cüzhân her gün sabah namazından sonra mihrapta bir cüz okuyup ardından padişaha dua edeceklerdi.²⁰ Yine aynı vakfiyeye göre Ayasofya Camii'nde öğle namazından sonra 20 cüzhân bir cüz okuyacaklardı.²¹

Süleymaniye Vakfiyesi'ne göre Süleymaniye Camii'nde sabah, öğle ve ikinci namazlarında cüz okumak üzere 120 cüzhân bulunuyordu. Bunları kontrol etmek amacıyla tayin edilen iki noktacı, gelmeyenler için deftere nokta koyup mütevelliyeye bildirecekti.²²

¹⁵ COA, Ali Emîri-III. Ahmed, No. 20641 (3 Zilkade 1125/21 Kasım 1713).

¹⁶ Halil Nuri, *Tarih*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, No. 5996, 290a.

¹⁷ Berki, *Istılah ve Tabirler*, 10.

¹⁸ Hale Demirel, *Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa Vakıfları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 83.

¹⁹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 1: 318.

²⁰ *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1938), 245.

²¹ *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, 255.

²² *Süleymaniye Vakfiyesi*, haz. Kemal Edip Kürküoğlu, (Ankara: Vakıflar Genel

Cüzhânların Peygamberimizin ruhu için de Kur'ân okudukları anlaşıl-maktadır. Sultan III. Murad'ın (1574-1595) annesi olan Nurbanu Atik Vâli-de Sultan'ın (ö. 1583) vakfiyesine göre, yaptırdığı camide 90 cüzhân görev yapacaktı. Ayrıca 6 cüzhânın her gün bir cüz okuyup beşinin sevabını Hz. Muhammed'in (s.a.s.) ruhuna, birini de Hz. Âişe (ö. 58/678) ve Hz. Fâtı-ma'nın (ö. 11/632) ruhlarına hediye etmeleri istenmiştir.²³ Aynı şekilde İz-mir'de İslâm Fakih adlı bir kişi, kendi hayatında Hz. Muhammed'in (s.a.s.) ruhu için on cüz okunmak üzere 35.000 nakit akçesini vakfetmişti. Kendi-sinin vefatından sonra okunan on cüzün beşinin sevabı Resûlullah'a, beşi de kendi ruhuna bağışlanacaktı. Cüzler Faik Paşa Camii'nde okunacaktı.²⁴

Cüzhânların sayısının zaman içinde arttığı da tespit edilen bir husustur. Mesela 1520 ve 1530 tarihlerinde Adana Ulu Camii'nde iki cüzhân bulu-nurken 1540 yılında artarak 30'a çıkmıştı. Bu durum, dinî temelin güçlen-dirilmesi şeklinde yorumlanmıştır.²⁵

Camilerde cüzhânların görevlerini ciddi bir şekilde yapmalarını sağla-mak için gereken önlemler de alınmıştır. Vakfiyelerde cüzhân ve devir-hânların vazifelerini denetleyen ve her seferinde Kur'ân'dan ne kadarının okunduğunu işaretleyen “noktacı” adlı bir görevli mevcuttu.²⁶ Vazifesini ihmal edenlerin aybaşında ücretleri verilmez veya azledilebilirlerdi. Bu durum, Kur'ân okumakla görevli okuyucular grubunun vakıf yönetimi taf-rafından başıboş bırakılmadığını göstermektedir.²⁷

Ayrıca dua okuyucularının Kur'ân'larını özel bir sandıkta muhafaza eden görevliye “sandûkî” denilirdi.²⁸ Bu görevliler, cüzhânlara cüzlerini dağıtır ve okuma bittikten sonra bir sandıkta muhafaza ederlerdi.

Vakfiyelerde bazen “sandûkî” tabiri yerine “hâfız-ı eczâ” kelimesi de kullanılırdı. Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687) annesi olan Turhan Sultan (ö. 1683), Ayasofya Camii'nde her gün sabah namazından sonra birer cüz okumak üzere 30 kişiyi tayin etmişti. Bu 30 cüzhân yanında duacı, noktacı, buhurcu ve cüzleri muhafaza eden hâfız-ı eczâ adlı bir görevli de vakfiyede belirtilmiştir.²⁹

Müdürlüğü, 1962), 35; Koç-Özdemir, “Kanunî Vakfiyesi'ne Göre Süleymaniye Camii ve Görevlileri”, 134. Geniş bilgi için bk. Yasin Yılmaz, *Kanunî Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2008).

²³ Tijen Sabırlı, *Afife Nurbanu Vâlide Sultan Vakfiyesi (990/1582)*, (İstanbul: Libra Kitap, 2018), 21.

²⁴ *Kanunî Sultan Süleyman Devri Aydın İli Evkâf Defteri (Metin ve İnceleme)*, haz. M. Akif Erdoğan, (İzmir: Ege Üniversitesi, 2016), 24.

²⁵ *Çukurova Tarihinin Kaynakları: Adana Evkâf Defteri*, haz. Yılmaz Kurt-M. Akif Erdoğan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 4: 27.

²⁶ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 378.

²⁷ Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, (Bursa: Gaye Kitabevi, 2004), 127.

²⁸ Yediyıldız, *Vakıf Müessesesi*, 379.

²⁹ *Turhan Vâlide Sultan Vakfiyesi*, haz. H. Ahmet Arslantürk, (İstanbul: Okur Kitaplığı, 2012), 23.

Cüzhânların genellikle sabah, öğle ve ikindi vakitlerinde görev yaptıkları ortaya çıkmaktadır. Yine Turhan Sultan'ın vakfiyesinde, Ravza-i Mutahhara ve Kâbe'de sabah, öğle ve ikindi vakitlerinde birer cüz okumak üzere 90 cüzhân görevlendirilmiştir.³⁰ Aynı şekilde Nuruosmaniye Camii'nde de sabah, öğle ve ikindi vakitlerinde cüz okumak üzere 24 cüzhân görev yapardı.³¹

Cüzhân, devirhân, En'âmhân gibi görevlilerin aldıkları ücretler, ilim tahsil edenlere ve bazı tarikat erbabına tahsis edilen cüzi burslar olarak da yorumlanmıştır.³² Bunun yanında, bu neviden görevlerin imam, hatip ve müezzinlere verilen bir ek maaş gibi olduğu da ileri sürülmüştür.³³ Bu görevlilerin aldıkları ücretler düşünüldüğünde iki yorumun da doğru olduğunu söylemek mümkündür.

Cüzhânlar, camiler dışında bazı padişah ve vezir türbelerinde de görev yaparlardı. Mesela Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) türbesinde günlük 2 akçe ücret alan 90 cüzhân bulunuyordu.³⁴

Vakfiyesine göre Bursa'da Hacı İvaz Paşa'nın (ö. 1428) türbesinde her sabah toplanan 12 cüzhân tecvid üzere cüz okuyacaklardı.³⁵

Sokullu Mehmed Paşa'nın (ö. 1579) Eyüp'teki türbesinde duhâ ve öğle vakitlerinde cüzhânlık görevine Ali b. Abdullah'ın tayini, vakıf mütevellisi tarafından arz edilmişti.³⁶

5. DEVİRHÂN

Vakfiye gereğince cuma veya başka bir gün öğle namazından önce devir suretiyle Kur'ân okuyanlara denilirdi.³⁷ Diğer bir tanıma göre de her cuma namazından önce bir cüz okuyan ve bir ay sonunda yeniden başlamak üzere Kur'ân'ı hatmeden dua okuyucudur.³⁸

Özellikle selâtin camilerine ait vakfiyelerde devirhânlara dair ayrıntılı bilgilere rastlamak mümkündür. Günümüzde de devam ettiği şekliyle Fatih Camii'nde cuma namazından önce devrinin en güzel Kur'ân okuyucularından 10 devirhân bir cüz okuyacaklardı. Devirhânların reisi günlük 7 akçe,

³⁰ *Turhan Sultan Vakfiyesi*, 129-131.

³¹ *Sultan III. Osman Vakfiyesi*, haz. Ali Öngül, (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yükseköğrenim Vakfı, 2003), 11.

³² Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 55.

³³ İbrahim Ateş, "Vakfiyelere Göre Din Görevlilerinde Aranan Özellikler ve Sağlanan Ekonomik İmkânlar", *Diyanet İlmî Dergi* 37/4 (1991): 215.

³⁴ Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç Fatih, Külliyesi ve Zamani İlim Hayatı*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1946), 82.

³⁵ Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, (Bursa: Eğitim-San Yayınları, 1996), 176.

³⁶ COA, *Kâmil Kepeci Tasnifi Ruûs Defterleri (KK.d)*, No. 270, 120 (3 Safer 1068/10 Kasım 1657).

³⁷ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 1: 436; Berki, *İstilah ve Tabirler*, 12.

³⁸ Yediöldüz, *Vakıf Müessesesi*, 370.

geriye kalanlar ise 5 akçe ücret alacaklardı.³⁹

Devirhânların reisine “sermahfil” denilirdi. Turhan Sultan, İstanbul Eminönü’ndeki Yeni Cami için tayin ettiği 10 devirhânın içinde kıraat ve tecvid ilimlerinde en çok bilgisi olan kişinin sermahfil olmasını istemiştir. Kur’ân okunmasını başlatan ve bitiren sermahfil, günlük 10 akçe alırken diğerleri 8 akçe ücret alacaklardı.⁴⁰

Devirhânların başı aynı zamanda dua etme görevini de üstlenebilirdi. Mesela 6 Cemâziyelâhir 1202/14 Mart 1788 tarihinde Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), cuma selamlığı için Ayasofya Camii’ne gelmiş ve devirhânların Kur’ân tilavetini bitirmesinden sonra devirhânbaşı ayağa kalkarak İslâm askerlerinin muzafferiyeti için dua etmişti.⁴¹

Devirhânlık görevine tayin için hâfızlığın şart olduğu da arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Unkapanı’nda bulunan Süleyman Subaşı Camii’nde devirhânlık ve cüzhânlık görevleri, layıkıyla yapacağı ve hâfiz olduğu Vakıf Mütevellisi Ali tarafından bildirilen İsmail Halife’ye tevcih edilmişti.⁴²

Bazen devirhânların kontrolü vazifesini caminin hatibi yerine getirirdi. Günümüzde Yunanistan sınırları içerisinde bulunan Yanya’da Bosna Beylerbeyi Arslan Paşa’nın inşa ettirdiği caminin hatibi sermahfil olarak devirhânların hatalarını tashih edecekti.⁴³

Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında çıkarılan 2 Ramazan 1331/5 Ağustos 1913 tarihli Tevcîh-i Cihât Nizamnâmesi’nde devirhânlık, cüzhânlık ve sûrehânlık görevleri için hâfızlığın şart olduğu ve müezzinler gibi imtihan yapılacağı zikredilmiştir. Bu imtihanda adaya konuyla ilgili fikhî meselelerden sorulduktan sonra aşr-ı şerif okutularak tecvide uyması ve sesinin yeterliliği ölçülecekti.⁴⁴

6. EN‘ÂMHÂN

Kur’ân’ın altıncı sûresi olan En‘âm Sûresi’ni okumakla görevli olan kişidir. En‘âm Sûresi, hadislerde faziletiyle ilgili çeşitli rivayetler bulunması sebebiyle çok okunmuş ve hat sanatında çokça yazılmıştır.⁴⁵

³⁹ *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, 244-245.

⁴⁰ *Turhan Sultan Vakfiyesi*, 83.

⁴¹ *İstanbul’un Uzun Dört Yılı (1785-1789): Taylesânîzâde Hâfiz Abdullah Efendi Tarihi*, haz. Feridun Emecen, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2003), 1: 271.

⁴² COA, KK.d, No. 270, 144 (14 Rebülevvel 1068/16 Aralık 1657).

⁴³ *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, haz. Halit Eren v.dğr. (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA, 2017), 4: 125.

⁴⁴ *Tevcih-i Cihât Nizamnâmesi*, (İstanbul: 1331/1913), 8. “Cihât” kelimesi cihetler demektir. Vakıf ıstılahı olarak cihet, vazife ve hizmet anlamlarına gelirdi (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 1: 292). Geniş bilgi için bk. Umud Kaya, “Osmanlı’da Din Hizmeti Görevlilerinin Atama ve Çalışma Şartlarını Düzenleyen Tevcîh-i Cihât Nizamnâmeleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2017): 203-254.

⁴⁵ Emin Işık, “En‘âm Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 170.

En'âmhânların nasıl görev yapacakları vakfiyelerde ayrıntısıyla zikredilmiştir. Bayezid Camii'nin vakfiyesinde, her gün beş kişinin aralarında konuşmadan En'âm Sûresi'ni okumaları ve günlük 5 dirhem ücret almaları şart koşulmuştur.⁴⁶

En'âmhânlık görevini sürdüren kişinin vefatı halinde oğlu yerine tayin edilirdi. Bursa Ulu Camii'nde günlük 3 akçe ücretle En'âmhân olan Ahmed Halife'nin vefatından sonra oğlu Mehmed Emin Halife'nin tayini, Bursa Kadısı Üryânîzâde Abdullah Efendi tarafından arz edilmişti.⁴⁷

Mekke'deki Mescid-i Harâm ve Medine'deki Mescid-i Nebevî'ye de En'âmhânlar tayin edilmiştir. Turhan Vâlîde Sultan, her gün sabah namazından sonra Mekke ve Medine'de En'âm Sûresi'ni okumak üzere 40 kişinin görev yapacağını vakfiyesinde zikretmiştir.⁴⁸

Yukarıda zikrettiğimiz görevlilerde olduğu gibi En'âmhânlar da görevlerini yapmamaları durumunda azledilirlerdi. Boyabat'ta Bayezid Camii'nde En'âmhân olan Mustafa Halife, uzak bir köyde oturması sebebiyle görevini ihmal ettiği için azledilmiş ve yerine Hâfız Ali adlı bir kişi tayin edilmiştir.⁴⁹

Fatih Camii'nde ve türbesinde En'âmhânlık ciheti olmadığı için, Ayasofya Vakfı'ndan alınacak ücretle 120 En'âmhân'ın her gün Ayasofya Camii'nde En'âm Sûresi'ni okuması şeyhülislâm tarafından arz edilmiş ve Sultan III. Selim de hatt-ı hümayunuyla onaylamıştı.⁵⁰

Bir yabancı kaynaktan, Topkapı Sarayı'na her gün gelen 40 En'âmci'nin camide halka halinde toplanarak En'âm Sûresi'ni okudukları ve günlük 4 akçe ücret aldıkları zikredilmektedir.⁵¹ Eserin yazarının Enderun'da on sene kalan bir içoğlanı olduğu düşünülürse, saray teşkilatında da En'âmhânların olduğu söylenebilir.

7. FÂTİHAHÂN

Kur'ân'ın ilk sûresi olan Fâtîha'yı okumakla görevlidir. Arşiv belgelerinde Fâtîhahân tayinine dair örneklerle rastlamak mümkündür. Mesela Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi Vakfı'ndan ücretini almak üzere Fâtîhahân olan Hacı Hasan oğlu Ali Sâdık'ın ölümüyle bu görev müderrislerden Halil oğlu Dede Mustafa'ya tevcih edilmişti.⁵²

8. FETİHHÂN

Fetih Sûresi'ni okumakla görevlidir. Vakfiyesine göre Nuruosmaniye

⁴⁶ *İstanbul'da Sultan II. Bayezid Külliyesi ve Arapça-Osmanlıca Vakfiyeleri*, 28.

⁴⁷ COA, Ali Emîrî-I. Abdülhamid, No. 7719 (21 Rebîülevvel 1189/22 Mayıs 1775).

⁴⁸ *Turhan Sultan Vakfiyesi*, 127-128, 130-131.

⁴⁹ COA, Cevdet-Evkâf, No. 3284 (29 Rebîülâhîr 1143/11 Kasım 1730).

⁵⁰ COA, Hatt-ı Hümayun, No. 11185 (29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790).

⁵¹ Giavon Antonio Menavino, *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine İnceleme*, trc. Harun Mutluay (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 89.

⁵² COA, Ali Emîrî-III. Selim, No. 22272 (12 Rebîülâhîr 1210/26 Ekim 1795).

Camii'nde pazartesi ve perşembe günleri öğle namazından önce bu sûreyi okuyan kişiye günlük 5 akçe ücret ödenirdi.⁵³

Fetihhânlık görevi bazen caminin imamı tarafından yapılabilirdi. Galata'daki Yeraltı Camii'nde akşam namazından önce Fetihhânlık görevini caminin imamı yerine getirecek ve karşılığında günlük 4 akçe ücret alacaktı.⁵⁴

Yeniçeri ocağı ile ocakla ilgili kurumlardaki mescidlerde Fetih Sûresi'ni okuyan görevlilere de "Fetihçi" denilirdi. Bunlar, "Odalar" denilen kışlalardaki mescitlerde görevlerini yaparlardı.⁵⁵

İslâm tarihinde gazaya giden Müslüman askerlerin, bu sûredeki zafer vaadinin kendileri için gerçekleşmesini temenni ederek sefer sırasında ve savaş boyunca sıklıkla Fetih Sûresi'ni okudukları bilinmektedir.⁵⁶

9. HATİMHÂN

Kur'ân'ı hatmetmekle görevli olan kişidir. Sultan I. Abdülhamid, devletin ömrünün uzaması, ordunun zaferi, hacıların selameti ve müşriklerin helak olması niyetiyle haftada bir hatim yapmaları şartıyla tayin ettiği yedi kişiye günlük 15 akçe ücret tahsis etmişti.⁵⁷

Osmanlı Devleti'nin Batı'ya doğru genişlemesinin en uzak ucunda bulunan ve bugün Slovakya'ya bağlı olan Uyvar Kalesi'nin içindeki camide bir hatimhân bulunuyordu.⁵⁸

Bazı belgelerde bu görevli, "hatm-i şerif tâlîsi" şeklinde geçmektedir. Urfâ'nın Kara Meydan Mahallesi'nde bulunan Hüseyin Paşa Camii'nde cüzhânlık göreviyle birlikte Ramazan ayında vâkıfın ruhu için hatim okuma görevlerini yapan Ahmed Halife'nin elinde olan atik (eski) berati Cemâziyelâhir 1171/Şubat-Mart 1758 tarihinde yenilenmişti.⁵⁹

10. İHLÂŞHÂN

İhlâs Sûresi'ni okuyan kişidir. İhlâshânlık görevine kadınların da tayin edilmesi ilginç bir durumdur. İstanbul'da Gazi Davud Paşa Evkâfı'ndan almak üzere günlük 5 akçe ücretle İhlâshân olan Fâtıma bnt. Halil'in vefatından sonra bu görev kızları Hatice, Nefise ve Rukiye'ye tevcih edilmişti.⁶⁰

Kumkapı'da Nişancı Mehmed Paşa Camii'nde günlük 1 akçe ücretle İhlâshân ve Mülkhân olan Ayşe Hatun bnt. İsmail'in vefatından sonra evladı

⁵³ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), Defter Tasnifi, No. 4284/1 (29 Zilhicce 1169/24 Eylül 1756).

⁵⁴ COA, *A.DVNS.RSK.d*, No. 50, 188.

⁵⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 1: 614.

⁵⁶ Emin Işık, "Feth Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 457.

⁵⁷ Yediyıldız, *Vakıf Müessesesi*, 80.

⁵⁸ Mark L. Stein, *Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudut Boyları*, trc. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 93.

⁵⁹ Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre Ruha Kazası*, 69.

⁶⁰ COA, Ali Emîrî-I. Abdülhamid, No. 7723 (23 Rebûlevvel 1189/24 Mayıs 1775).

olmadığı için bu görevler Hâce Münevvere bnt. Halil'e tevcih edilmişti.⁶¹ İhlâshânlık görevine tayin edilen kadınların muhtemelen camiye gelerek içlerinden bu sûreyi okudukları tahmin edilebilir.

11. TEBÂREKEHÂN

"Mülkhân" da denilen bu görevli, genellikle yatsı namazından önce bu sûreyi okurdu.

Çünkü Hz. Âişe'den rivayet edilen bir hadiste, Hz. Peygamber'in yatmadan önce Secde ve Mülk sûrelerini okuduğu zikredilmiştir.⁶²

İstanbul'daki selâtin camilerinden Nuruosmaniye Camii'nde cuma geceleri bu sûreyi okuyan Tebârekehâna 3 akçe ücret verilmişti.⁶³

Mescidlerde de bu görevli bulunurdu. Tophane'de Kâtip Mustafa Çelebi Mescidi'nde Ramazan geceleri yatsı namazından önce Mülkhânlık görevine İbrahim Halife tayin edilmiş ve kendisine berat verilmişti.⁶⁴

12. YÂSÎNHÂN

Hadislerde faziletine dair çeşitli rivayetler bulunan Yâsîn Sûresi'nin okunması için cami ve türbelere Yâsînânlar tayin edilmiştir. Mesela Bayezid Camii'nin vakfiyesinde, her gün bir kişinin sabah namazından sonra kurrâ kürsüsü üzerinde yüksek sesle ve tecvide riayet ederek Yâsîn okuması ve karşılığında 4 dirhem ücret alması zikredilmiştir.⁶⁵ Aynı şekilde Turhan Sultan Vakfiyesi'ne göre bir kişi Ayasofya Camii'nde sabah namazından sonra Yâsîn okuyacaktı.⁶⁶

Galata'daki Yeraltı Camii'nde sabah namazından sonra mihrapta Yâsînânlık görevi caminin imamı Hattat Mehmed Efendi'ye tevcih edilmişti.⁶⁷ Buna göre camilerde Kur'ân okumakla ilgili görevlerin bazen imamlara verildiği anlaşılmaktadır.

Türbelerde de Yâsînânlık görevi vardı. Sultan Ahmed Türbesi'nde medfun Sultan II. Osman'ın (1618-1622) ruhu için okunmak üzere Yâsînân olan Şeyh Ali, kendi isteğiyle bu görevi Hızır b. Memi'ye bırakmıştı.⁶⁸

SONUÇ

Osmanlı döneminde camilerde Kur'ân okunmasına verilen önemden dolayı özel görevliler tayin edilmiştir. Bu şekilde camilerde Kur'ân kıraatinin her namaz vaktinde yapılması sağlanmıştır. Aynı zamanda Osmanlı

⁶¹ COA, Cevdet-Evkâf, No. 2629 (3 Cemâziyelevvel 1218/21 Ağustos 1803).

⁶² M. Kâmil Yaşaroğlu, "Mülk Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 542.

⁶³ *Sultan III. Osman Vakfiyesi*, 9.

⁶⁴ COA, Cevdet-Evkâf, No. 3124 (11 Receb 1212/30 Aralık 1797).

⁶⁵ *İstanbul'da Sultan II. Bayezid Külliyesi ve Arapça-Osmanlıca Vakfiyeleri*, 28.

⁶⁶ *Turhan Sultan Vakfiyesi*, 23.

⁶⁷ COA, *A.DVNS.RSK.d*, No. 50, 188.

⁶⁸ TSMA, Evrak Tasnifi, No. 325/3 (24 Cemâziyelâhir 1034/3 Nisan 1625).

toplumunda ölenin ruhuna Kur'ân okutma geleneğinin en büyük hayırlardan biri olarak kabul edildiği de ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak cüz-hânlar ve Yâsîn-hânlar, camiler dışında bazı türbelerde yatanların ruhlarına Kur'ân okumak üzere görev yapmışlardır.

Camilerde Kur'ân okunmasıyla ilgili görevliler arasında en yaygın olanların cüz-hânlar ve devir-hânlar oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum, Kur'ân'ı baştan sona okuyarak hatim tamamlamaya önem verildiğini göstermektedir. Bunun yanında, önceki dönemlerde tartışma konusu olan Kur'ân okuyana para verilmesi meselesinin Osmanlı toplumunda genel kabul gördüğünü söylemek mümkündür. Vakfiyelerde Kur'ân okuyucularına tahsis edilen ücretlerin çok fazla olmaması da bu nevi görevlerin din hizmetlerinde çalışanlara, medreselilere ve bazı tarikat mensuplarına verilen bir ek gelir kaynağı olduğunu ortaya koymaktadır.

Camilere ait vakfiyelerde zengin bir görevli kadrosunun olması, ihtisaslasmaya verilen önemi de göstermektedir. İmam sadece namaz kıldırmaya odaklanırken, belli bir sûrenin veya cüzün okunması ilgili görevli tarafından yapılmıştır. Bazı cami ve mescidlerde ise Kur'ân okunması görevleri imamlara emanet edilmiştir. Zaten imamlık görevini üstlenen bir kişinin cüz veya sûre okuma yeterliliğine de sahip olması gerekir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

COA, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi. Ali Emîrî Tasnifi-III. Ahmed, No. 20641, I. Abdülhamid, No. 7719, 7723, III. Selim, No. 22272.

Cevdet Tasnifi-Evkâf, No. 2629, 3124, 3284.

COA, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi. *Divan-ı Hümayun Ruûs Kalemi Defterleri (A.DVNS.RSK.d)*. No. 24, 50, 74.

COA, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi. Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No. 11185.

COA, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi. *Kâmil Kepeci Tasnifi Ruûs Defterleri (KK.d)*. No. 270.

TSMA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi. Defter Tasnifi, No. 4284/1; Evrak Tasnifi, No. 325/3.

2. DİĞER KAYNAKLAR

Afyonkarahisar Vakıf Eserleri: Merkez. Haz. Mustafa Karazeybek-Zelkif Polat-Yusuf Ilgar. Afyonkarahisar: Kocatepe Üniversitesi, 2005.

Ateş, İbrahim. "Vakfiyelere Göre Din Görevlilerinde Aranan Özellikler ve Sağlanan Ekonomik İmkânlar". *Diyanet İlmî Dergi* 27/4 (1991): 191-227.

Balkanlarda Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan. Haz. Halit Eren-Mustafa Oğuz-Zekai Mete. 5 Cilt. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA, 2017.

Baltacı, Cahit. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.

Berki, Ali Himmet. *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1966.

Beyazıt, Yasemin. "Hurûfât Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarında ki Yeri", *History Studies* 5/1 (2013): 39-69.

Çiftçi, Cafer. *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*. Bursa: Gaye Kitabevi, 2004.

Çukurova Tarihinin Kaynakları: Adana Evkâf Defteri. Haz. Yılmaz Kurt-M. Akif Erdoğan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Demirel, Hale. *Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa Vakıfları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Eroğlu, Muhammed. "Aşr-ı şerif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 24. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Fatih Mehmed II Vakfiyeleri. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1938.

Halil Nuri. *Tarih*. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, No. 5996.

Işık, Emin. "En'âm Süresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 169-170. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

a.mlf., "Feth Süresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 456-457. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

İbn Cübeyr. *Er-Rihle*. Kahire: y.y., 1326/1908-9.

İstanbul'da Sultan II. Bayezid Külliyesi ve Arapça-Osmanlıca Vakfiyeler. Haz. Recep Akakuş. İstanbul: Bayezid Camii ve Külliyesini Koruma Derneği, 2011.

İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789): Taylesânîzâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi. Haz. Feridun Emecen. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2003.

Kanunî Sultan Süleyman Devri Aydın İli Evkâf Defteri (Metin ve İnceleme). Haz. M. Akif Erdoğan. İzmir: Ege Üniversitesi, 2016.

Karakeçili, Enver. *Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazâsı (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları)*. Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2017.

Koç, Ahmet-Özdemir, Ömer. "Kanunî Vakfiyesi'ne Göre Süleymaniye Camii ve Görevlileri", *Diyanet İlmî Dergi* 53/2 (2017): 119-147.

Menavino, Giavon Antonio. *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine İnceleme*. Trc. Harun Mutluay. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

Önkal, Ahmet-Bozkurt, Nebi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 46-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983.

Pay, Salih. *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Bursa: Eğit-San Yayınları, 1996.

Sabırlı, Tijen. *Afife Nurbanu Vâlîde Sultan Vakfiyesi (990/1582)*. İstanbul: Libra Kitap, 2018.

Stein, Mark L. *Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudut Boyları*. Trc. Gül

Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Sultan III. Osman Vakfıyesi. Haz. Ali Öngül. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yükseköğrenim Vakfı, 2003.

Süleymaniye Vakfıyesi. Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1962.

Tevcih-i Cihât Nizamnâmesi. İstanbul, 1331/1913.

Turhan Vâlide Sultan Vakfıyesi. Haz. H. Ahmet Arslantürk. İstanbul: Okur Kitaplığı, 2012.

Unan, Fahri. *Fatih Külliyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

Ünver, Süheyl. *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1946.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Mülk Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 542. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.